

Szalai Júlia

Korai kivonulás a munkahelyről

(A korhatár elérése előtti nyugdíjazás társadalmi háttéréről)

Magyarországon 1970-ben valamivel több, mint 124 000 olyan nyugdíjas élt, akik a nyugdíjjogosultság hivatalos korhatárának elérése előtt már nyugdíjba vonultak. Számuk 1984-re 275 000 fölé emelkedett. A korai nyugdíjazás tömegessé vált: a 275 000 idő előtt nyugdíjazott (főleg rokkant-, kisebb részben karkedvezményes) a nyugdíjas-réteg 12,4 százalékát teszi ki.

A korai nyugdíjazás elsősorban „férfi-jelenség”: a korhatár elérése előtt nyugdíjazottaknak 1970-ben 72 százaléka, de 1984-ben is még kétharmada férfi. Más oldalról érzékelteti a jelenség nemenkénti eltéréseit, hogy míg a nyugdíjas férfiak közül minden ötödiket (pontosan: 19,2 százalékukat) 60. életévük betöltése előtt nyugdíjazták, addig a hivatalos női korhatár, 55 év alatt nyugdíjba vonuló nők a női nyugdíjasoknak mindössze 7,3 százalékát teszik ki.¹

Mi áll e nem jelentéktelen súlyú és gyors dinamikájú „korai kivonulási folyamat” háttérében? Vajon átmeneti és speciális jelenségről van-e szó, vagy egy eddig kevésbé vizsgált, ám tartósnak ígérkező tendenciáról? Ha ugyanis a „korai kivonulás” trendje tartós, akkor fontos következmények és következtetések adódnak mind a nyugdíjasok életviszonyaira, mind a velük kapcsolatos szociálpolitikára nézve. Akkor e tendenciák (és mögöttes okaik) nem hagyhatóak figyelmen kívül sem a nyugdíjreformról és annak alternatíváiról, sem a munkaerőpiaci anomáliákról, a munkanélküliségről és az azok körüli feszültségeket mérsékelni hivatott kezelésmódokról folyó vitákban.

A kérdés azért sem érdektelen továbbá, mert az elmúlt évtizedben a fejlett ipari országokban könyvtárnyi irodalom született a munkaerőpiacról való korai kivonulás gazdasági, szociológiai okairól és a lehetséges szociálpolitikai alternatívákról.

A statisztikai trendek összehasonlítása azt sugallja, hogy e téren Magyarország követi a világtendenciákat. A foglalkoztatottsági arányok az 55—64 éves (azaz a nyugdíjkorhatár előtti évtizedükben lévő) férfiak körében egy 1986-ban publikált OECD-statisztika szerint 1970 és 1985 között Kanadában 79 százalékról 64 százalékra, az Egyesült Államokban 78-ról 57 százalékra, Franciaországban 74-ről 47 százalékra, Nagy-Britanniában 87-ről 58 százalékra, Svédországban 84-ről 73 százalékra, Nyugat-Németországban 82-ről 52 százalékra esett vissza. Magyarországon (összehasonlításként az 50—59 év közötti férfiakat véve) az aktív keresők aránya 1970-ben még 84 százalék volt, amely 1984 végére már 70 százalékra mérséklődött.²

Az irodalmi leírásokból kitűnik, hogy a fejlett ipari országokban e lényeges változások hátterében a 70-es évek eleje óta zajló markáns munkaerőpiaci szerkezetváltozások állnak. A szerkezeti átrendeződés egyik első, és komoly társadalmi feszültségektől kísért jele az olajválság idején ugrásszerűen megnőtt munkanélküliség volt, amelyet később az újabb gazdasági fellendülés sem szívott fel, s amelynek arányai soha többé nem csökkentek a 60-as évtized „békeéveinek” szintjére. Részben a tartós (és jellegzetességeiben, társadalmi összetételében megváltozott) munkanélküliség, részben a gazdaság igényelte szakember-szükséglet és tudás-készletek változása tette politikai kérdéssé az újfajta szociálpolitikai megoldások keresését, amelyek között a munkaerőpiac idő előtti elhagyását serkentő intézkedések, új típusú járandóságok — közöttük a résznyugdíjak, a rugalmasabb nyugdíjaztatás, a kordkezdmények változatos formái — kitüntetett helyet kaptak. A munkaerőpiac tömeges korai elhagyása része lett a generációk munkaerőpiaci cseréjének, s közvetett hatásaiban érintette a nők (mindenekelőtt a gazdaság tercier szektoraira kiterjedő) bővülő munkavállalását — ekként pedig lényeges demográfiai jellegű átrendeződéseket kezdeményezett és eredményezett a munkaerőpiac összetételében, sőt, ágazati struktúrájában is.

A statisztikai trendek meglepő egybeesése láttán önkéntelenül adódik a kérdés: vajon Magyarországon is hasonló okok állnak-e a férfiak százezeres méretű korai nyugdíjba vonulásának hátterében? Vajon beszélhetünk-e, és ha igen, milyen értelemben, „munkaerőpiaci átstrukturálódásról”? A köztudottan alulfejlett szolgáltatási szféra szűkös munkalehetőségei, valamint a fiatalok elhelyezkedési nehézségeinek — a generációcserére nemigen utaló — jelenségei láttán az ember kételkedéssel fogadná az effajta állítást. Akkor azonban még feszítőbb a kérdés: kiknek miféle érdekei és miféle kényszerei állnak nálunk a jelenség hátterében? Ha pedig a statisztikai hasonlóságok ellenére Magyarországon — mint várhatjuk — mind okaiban, mind társadalmi jelentéstartalmában a nyugati típusútól lényegesen eltérő folyamatról van szó, akkor vajon megalapozottak-e a *technikák* átvételét szorgalmazó, mind többször olvasható javaslatok, vagy akár a nyugdíjkorhatár felemelésére, akár leszállítására vonatkozó indítványok? Egyáltalán: szabad-e, célszerű-e „nyugdíjkérdésként” felfogni a jelenséget?

Az utóbb feltett kérdések minden bizonnyal érzékeltetik erős kételeyeimet.

E kételeyek vezetnek, amikor az alábbiakban bizonyítani igyekszem: a férfiak tömegessé vált korai nyugdíjba vonulásában mindenekelőtt az évtizedeken át erőltetett foglalkoztatáspolitikai elleni sajátos *egyéni szabadságharc* részleges sikereit, illetve a gazdaság (az első és a másó-

dik *együtteseként* definiált) foglalkoztatási igényeire adott, a maga ellentmondásosságában *adekvát* válaszadást kell felfedeznünk. E két állítás első hallásra nyilván furcsának és meglepőnek tűnik. Különösen manapság, amikor a nyugdíjasokra mint az évtizedes gazdasági válság talán leginkább sújtott kárvallottjaira, a nyugdíjazás egész rendszerére mint a tömeges méltánytalanságok és kiszolgáltatottságok forrására gondolunk. A kétféle, részben ellentétes állítás és megközelítés azonban *egyszerre* igaz. Igaz ugyanis, hogy a munkavállalás négy évtizeden át alapjaiban nem változtatott kényszerei, valamint a színvonalában, szolgáltatásaiban inadekvát társadalombiztosítási rendszer emberek százazrei számára teremtenek lehetetlen helyzeteket. A munkavégzés feltételrendszere és körülményei jelentik az egyik fő forrást az egészségi állapot egyre súlyosabb romlásának; a társadalombiztosítás érvényben lévő szabályozórendszere és működtetésének kiszolgáltatottságot teremtő eljárásai pedig a tömeges és rohamos elszegényedésnek. Ugyanakkor igaz az is, hogy megroppant egészségi állapotuk *mellett* az emberek igen sokat dolgoznak: a munkahelyekről való kivonulásukkal nem a munkát hagyják abba. Csakhogy azt a maguk számára elviselhetőbb és kedvezőbb feltételek, körülmények, időbeosztás, és mindenekelőtt, saját ellenőrzésük mellett végzik. Ebben az értelemben mondható, hogy a korai nyugdíjazás: menekülés és az autonómia szűkkörű visszanyerésének színtere — egyszerre. Ebben az értelemben igaz, hogy forrása az anyagi ellehetetlenülésnek és az anyagi lábön maradásnak — egyszerre, hogy kényszer és választás — egyszerre.

E kettősségben ragadható meg — a trendek hasonlósága mellett — a legfontosabb különbség a korai nyugdíjba vonulás nyugati és magyarországi jelenségei között. Míg a fejlett ipari országokban az valóban a munkaerőpiacról való kivonulással azonos (és a társadalmak szokásnormáin felül általában szigorú szabályok is kötik, hogy a nyugdíjas ne vállaljon munkát), addig Magyarországon a korai nyugdíjba menetel nem jelenti a szó eredeti értelmében vett nyugalomba vonulást. A nyugdíjasok a *munkahelyről*³, és nem a munkából vonulnak ki.

Röviden előrebocsátva tehát írásom fő állításait: az alábbiakban azt igyekszem bizonyítani, hogy a férfiak tömeges korai nyugdíjba vonulása elsősorban a foglalkoztatás általános viszonyaiból, illetve a második gazdaság kínálta lehetőségek kiszélesedéséből vezethető le. Ennyiben nem „nyugdíj”-kérdésről, hanem „munkaerőpiaci” problémáról van szó. Ugyanakkor a jelenség nem érthető meg anélkül, hogy ne elemeznénk az érintett korcsoportok rohamosan romló egészségi állapotának tüneteit, illetve az emelkedő halálozási és megbetegedési arányoknak a munkavégzés módjával összefüggő kérdéseit. Ennyiben a korai nyugdíjba vonulás — egészségügyi kérdés. De nem hagyhatók figyelmen kívül a jövedelmi viszonyok sem: az tehát, hogy az első gazdaság mai munkaszervezeteiben a 40 év felettek (különösen a fizikai munkások) számára a munkajövedelmek növelésének lehetőségei relatíve rosszak, miközben erre az életszakaszra kiépült és stabilizálódott második gazdaságbeli pozíciójuk munkaerejük hasznosításának viszonylag kedvező feltételeit kínálja. Ezért a *gazdasági racionalitás* szempontjai is azt diktálják, hogy munkaerejüket kivonják az első gazdaságból és intenzifikálják a másodikban.

A munkavégzés feltételei a „fellazult tervgazdaságban”

Az elmúlt évtizedekben a munkavállalás körülményeire — mint megannyi más társadalmi jelenségre — a hagyományos tervgazdaság fellazulásának ellentmondásai nyomták rá a bélyegüket. A „munkaviszony létesítésének” társadalmi értelme mit sem változott. Közismert, hogy a teljes foglalkoztatás (és vele a munkavállalás direkt és indirekt kényszere) a klasszikus tervgazdaság logikájába és rendszerébe illő, mindenekelőtt *politikai* természetű célkitűzés volt, amely nem a gazdasági racionalitás szempontjait követte, hanem elsősorban a társadalom tagjainak a szocialista szervezetekbe való betagolását célozta.⁴ E sajátosságát mindmáig megőrizte, noha a foglalkoztatási kényszer érvényesítése — mind a munkaadók, mind a munkavállalók oldalán — sokat szelídült. Hiszen a direkt utasításos munkahelyvezérlés már a múlté; megszűnt a munkahelyek hajdani szembeötlő militarizmusa, megszűnt az állandó normarendezés, a sztahanovista (majd „szocialista”) munkaverseny „ösztönző” szelleme. A munkaviszony-létesítés alapjaiban és funkcióiban változatlan keretfeltételei mellett lassan és hallgatólagosan tudomásul vétetett, hogy az emberek a megélhetésük jelentős részét nem ott és nem azzal keresik meg, ami a munkakönyvükben munkaköri bejegyzésként szerepel. A „liberalizálódásként” emlegetett elmúlt két évtized kétarcúsága a munka egész világát átítatta. Mára mind az elérhető keretekben, mind a napi munkaszervezésben, mind az intézményes érdekek érvényesítésében, mind az egyéni munkavállalóknak tett hallgatólagos engedelményekben az első és a második gazdaság kibogozhatatlan szövevényként áll előttünk. E két évtizedes folyamat eredményeként — mint azt többen leírták már — általánossá vált a „kétpillérű” munkavégzés. Azaz aktív keresőként az emberek döntő többsége szocialista munkaszervezetek foglalkoztatottja, miközben munkaerejét rendszeresen hasznosítja az informális gazdaságban. Tekintve, hogy a vagy-vagy választások lehetősége módfelett korlátozott, az autonóm munkavégzés relatíve megnőtt súlya mellett a hivatalos munkahelyek viszonyainak hatása és jelentősége az emberek életében nem csökkent. Sőt, a kettős létforma követelte bonyolult játékszabályok, tisztázatlan és sohasem rögzíthető szokástörvények miatt az adaptációs terhelés minden bizonnyal *növekedett*. Mindennek beható elemzése messze meghaladná írásom kereteit. Itt mindössze két vonatkozásra térnék ki, amelyek a munkahelyekről való korai kivonulás értelmezése szempontjából döntő fontosságúak. Az egyik a munkavégzés körülményeinek alakulása a szocialista munkaszervezetekben; a másik a tetemesen megnövekedett munkaidő életforma-alakító hatása.

A munkakörülményekről

Jól tudom, hogy igencsak ingoványos talajra lép az ember, ha megpróbálja összefoglalóan leírni (s ráadásul adatokkal szeretné dokumentálni): hogyan változtak a munkavégzés feltételei az elmúlt évtizedek során. Mert hogyan és miben lehet „mérni”, hogy jók-e vagy sem e feltételek, s különösen, hogy az idők során javultak-e. Hiszen nincs olyan nomenklatúra és kataszter, amely ne lenne mindenképpen és megengedhetetlenül önkényes abban, hogy mit tekint számításba ve-

endő „munkakörülménynek”. S nincs egységes mérce sem, amellyel összehasonlíthatnánk: „A” feltételei egyértelműen jobbak, mint „B”-é. Az iroda zsúfolt és füstös, a műhely zajos. Az egyik üzemben meleg van, a másikban ammóniát kell belélegezni. Az egyikben attól nehéz a munka, hogy napi 4—500 kg-ot kell kézzel emelgetni, a másikban attól, hogy nyolc órán át monoton ritmusban 30 mm átmérőjű kis alkatrészeket kell a félperces időközökkel érkező munkadarabok megadott pontjára illeszteni. Az egyik munka azért kimerítő, mert sok emberrel kell foglalkozni és figyelni rájuk, a másik azért, mert óraszám nincs kihez szólni stb. Elkerülhetetlenül szubjektív tehát a döntés, hogy a munka körülményeiben mikor, mit tekintünk ártalomnak és veszélyforrásnak. Ha azt mondjuk, hogy könnyebb a géppel végzett munka, mint a kézi, akkor igazunk lehet a „súlyemelés” dimenziója mentén (és a sérv-veszélyt tekintve), de a hierarchia talán éppen fordított a „balesetveszély” vagy az idegi igénybevétel szempontjából. S még az is igaz, hogy *ugyanazok* a munkák általában nem „könnyebbek” vagy „kevésbé ártalmasak” lesznek, ha a technikai fejlesztések nyomán más technológiával vagy más üzemi körülmények között kezdik csinálni azokat, hanem *megváltozik*, ami bennük nehéz, és ami könnyű. Nem is szólva arról, hogy ugyanazok a munkakörülmények az egyik ember „Achilles sarkát” támadják meg (számára tehát veszélyesek), míg a másik számára éppen ezek (és nem más körülmények) jelentik a viszonylagos védelmet. És mindehhez társulnak az egyéni megélés különbözőségei: ugyanazt az igénybevételt az egyik ember elviselhetetlennek és terhesnek érzi, míg a másik számára — pl. mert maga a munkahelyválasztás *mást* jelent élete egyéb vonatkoztatási keretei szempontjából — e munkafeltételek egyszerűen és minősítés nélkül, *tényként*, nem pedig teherként értékelődnek. Ezért „objektíve” jó vagy rossz munkakörülményekről és azok javulásáról vagy romlásáról beszélni — amúgy a munkahelyek általánosságában — nemigen lehet.

Mindezt előre bocsátva kell tehát értékelnünk azokat az adatokat, amelyek az összehasonlításhoz mégiscsak rendelkezésünkre állnak, s *tendenciák* jelzésére — a mérés minden nehézsége ellenére — alkalmasak. Márpedig az alábbi adatokból kiolvasható trendek (1. tábla) a hivatalos munkahelyeken végzett munkák munkakörülményeinek egyértelmű *romlásáról*, egészségkárosító hatásaiknak erősödéséről tanúskodnak. A számításokat Tardos Katalin: „Új beruházások — javuló munkakörülmények?” (kézirat, Budapest, 1988.) című tanulmányából vettem át, amelyben a KSH rendszeresen megismételt munkaügyi felvételeinek munkakörülmény-adatait dolgozta fel. E felvétel-sorozat a mindenkor hivatalosan nyilvántartott ártalmak előfordulásait veszi számba. Adatközlései tehát a hivatalok igazságát tükrözik. A felvételek nomenklaturájában „ártalmas”-nak minősülő munka az, amelyet az illetékesek (a szakszervezetek, a munkavédelmi, egészségügyi és KÖJÁL-hatóságok stb.) maguk is annak tekintenek, amelyet veszélyességi pótlékkal kompenzálnak, amelyhez szociális juttatások, védőételek, üzemi szűrővizsgálatok preventív vagy kárpótló rendszerét kapcsolják. Az ily módon intézményesült mindenkori „norma-rendszer” ártalom-fogalmi részben a technológiai fejlődés nyomán, részben a változó érdek- és hatalmi viszonyok kereszttüzeiben születnek és alakulnak. Hiszen erőviszonyok, érdekérvényesítés, színtalpak mögötti vagy nyílt ütközetek kérdése, hogy a munkafeltételek számos „ártó” eleme közül mi ismertetik el mint deklaráltan legalábbis megszüntetendő,

meg nem túrt veszélyforrás és megterhelési szint. Az adatok tehát a harc mindenkori állását is magukban foglalják.

Bár a munkaugyi felvételek a gazdaságnak csak egy viszonylag szűk szegmensét, az állami iparban dolgozó fizikaiak munkakörülményeit veszik számba, nincs okunk feltételezni, hogy a termelés más szektorokban a trendek gyökeresen eltérően alakultak volna. Az 1. tábláról a munkafeltételek általános rosszabbodása, az emberi egészséget és ép- séget veszélyeztető ártalmak növekedése olvasható le.

1. tábla

A különböző munkahelyi ártalmaknak kitett fizikai dolgozók arányának változása az állami iparban foglalkoztatott fizikaiak körében 1964 és 1984 között

1964 = 100

(Az 1964-ben még nem, később azonban regisztrált ártalmak esetében: az első számbavétel éve = 100)

Az ártalom típusa	1964	1969	1979	1984
Föld alatti vagy keszonmunka	100	49	n. a.	n. a.
Hőártalom	100	182	152	186
Vegyi ártalom	100	69	79	101
Porártalom	100	93	126	137
Páraártalom	100	47	124	118
Nagy szennyeződés	100	51	147	184
Zajártalom	100	49	110	222
Idegi, pszichikai ártalmak	n. a.	n. a.	100	315
Fokozott balesetveszély	n. a.	100	284	473
Szabadban, hidegben végzett munka	n. a.	n. a.	100	106
Egyéb ártalom	100	126	142	353

Forrás: Tardos Katalin számításai a KSH által az állami iparban foglalkoztatottakról készített felvétel-sorozatban közzétett munkakörülmény-adatok alapján. Itt kell megjegyezni, hogy a szellemi dolgozók munkakörülményeiről hasonló, hivatalos mértékeket alapul vevő adatfelvétel sajnos nem készült.

Különösen riasztóak a balesetek kockázatának, illetve a munkavégzés idegi, pszichikai megterhelésének súlyosbodásáról árulkodó indexek. E két veszélyforrás megnövekedett súlyát a köznapi tapasztalatok és az egészségügyi adatgyűjtések (táppénzbevételi, leszázalékolási statisztikák, a halálos kimenetelű nem közlekedési balesetek évenkénti szaporodásáról szóló kimutatások) is megerősítik. Az emberi életben és a tömeges megrokkánásokban fizetett károkról a későbbiekben még bővebben szó lesz.

A munkavégzés feltételeiről alkotható értékelés másik forrását a lakosság megkérdezésén alapuló adatgyűjtések nyújtják. Közülük a legfrissebb a KSH 1981—82-ben lebonyolított rétegződés- és életmód-felvétele, amelyben a megkérdezettek munkakörülményeik, munkahelyi viszonyaik néhány vonásáról (az előforduló egészségi ártalmakról, munkarendjükéről, túlóra-terheléseikről stb.) nyilatkoztak. A 2. tábla

— az aktív kereső háztartásfőkre vonatkoztatva — a hátrányos munkahelyi körülményeket említők arányait mutatja be iskolai végzettségük, életkoruk, illetve végzett munkájuk munkapiaci pozíciója szerint. A hátrányok említésének 3/5-ös átlagos aránya a számok nyelvén fejezi ki a köznapi fordulatot: „ezek a munkák nem embernek valók”. Persze abban, hogy ezt ki mennyire érzi így, ki mennyire tartja természetesnek vagy kibíráhatatlannak terhesnek, ahogy nap mint nap, éveken és évtizedeken át dolgoznia kell — vannak különbségek. Ami meglepőbb, az inkább az, hogy e különbségek sem az iskolázottság vagy szakképzettség foka, sem a végzett munka természete, sem a megkérdezettek életkora szerint nem igazán nagyok. Két csoport van, akik munkahelyi körülményeikkel — mindenki mással ellentétben — döntő többségükben elégedettek: az önálló, nem mezőgazdasági munkát végzők (főleg a kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók) rétege, illetve a saját földjükön gazdálkodóké. Márpedig ezek az emberek köztudottan sokat és általában nehéz feltételek között dolgoznak, munkakörülményeik mérhető fizikai mutatói nemigen mondhatók rózsásaknak. De a maguk urai!

2. tábla

A hátrányos munkahelyi körülményeket⁵ említők százalékos arányai az aktív kereső háztartásfők körében

A	B		
A legmagasabb iskolai végzettség típusa szerint	Az említések %-os aránya	Életkor szerint	Az említések %-os aránya
Nem járt iskolába	56,6	24 éves és fiatalabb	61,6
Befejezetlen általános iskola	65,4	25—29	64,7
Általános iskola 8 osztálya	68,9	30—34	62,4
Befejezetlen középiskola	64,4	35—39	59,3
Szakmunkásképző, szakiskola	68,2	40—44	63,6
Középiskolai érettségi	49,2	45—49	62,7
Befejezetlen felsőfok	53,4	50—54	59,6
Főiskolai diploma	42,6	55—59	53,1
Egyetemi diploma	36,5	60—64	38,8
Összesen	60,7	Összesen	60,7

C

A háztartásfő munkapiaci csoportja szerint	Az említések %-os aránya
— Szellemi foglalkozásúak együtt	42,8
Ebből:	
Műszaki, gazdasági foglalkozású vezető	34,3
Műszaki, gazdasági foglalkozású alsó irányító	51,9

A háztartásfő munkapiaci csoportja szerint	Az említések % -os aránya
Egyetemi végzettségű kulturális, egészségügyi foglalkozású beosztott értelmiségi	50,7
Főiskolát végzett beosztott értelmiségi	51,4
Igazgatási, kulturális, egészségügyi középszintű szakalkalmazott	51,1
— Fizikai foglalkozásúak együtt	61,6
Ebből:	
Nehéz fizikai szakmunkás	88,5
Nehéz fizikai nem szakképzett	84,8
Építőipari szakmunkát végző	63,5
Egyéb építőipari munkát végző	62,5
Járművezető	93,4
Tercier foglalkozású szakmunkás	74,1
Tercier foglalkozású nem szakképzett	64,7
Új mezőgazdasági foglalkozású	82,3
Állatgondozó	84,8
Hagyományos mezőgazdasági foglalkozású	53,8
— Nem mezőgazdasági önálló	10,3
— Mezőgazdasági önálló	3,9
Összesen	60,7

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód II. (Az 1981—82. évi rétegződés- és életmód felvétel háztartási adatai); KSH, Budapest, 1986.

E jelzés indirekt módon világossá teszi, hogy mit is éreznek az emberek munkahelyi viszonyaikban általánosan és tömegesen igazán elviselhetetlenek: ez pedig a *kiszolgáltatottságuk*. A kiszolgáltatottság közvetlenül nem „mérhető”. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a hivatalos munkaszervezetek csaknem minden posztján a napi munkavégzés idegeket, energiát ölve morzsolja fel az életet; hogy az átláthatatlan, befolyásolhatatlan, irracionális viszonyokhoz való kényszerű alkalmazkodás hosszabb távon elviselhetetlen terhe az, amely előbb-utóbb többszázszáz méreteiben roppantja össze az épséget. S a kiszolgáltatottsággal szembeni elemi önvédelem jelének kell tekintenünk, hogy az emberek — akár feszített mindennapjaik tovább-feszítésével, munkaidejük meghosszabbításával — életük legalább bizonyos szféráiban a maguk urai akarnak lenni. A második gazdaság nemcsak kiegészítő jövedelmeik forrása, hanem személyes autonómiájuk megőrzésének és reprodukálásának társadalmi terméke, az elmúlt évtizedek népmozgalommá szélesedett csendes szabadságharcának terepuma.

A második gazdaságról — röviden

A második gazdaság a társadalom széles rétegeiben a mindennapi élet része, az életforma kialakításának és szabályozásának fontos tényezője lett. E helyzet többévtizedes folyamat eredménye, amelynek során mind az egyének és családjaik, mind az intézmények és a döntéshozó hatalmi szervezetek megtanultak együttélni a hallgatólagosan ki-

alakított-kivívott játékszabályokkal, a második gazdaság „informálisan intézményesült” rendszerével. Mai tényleges kiterjedését, az életszervezésben játszott szerepét azonban igen nehéz adatokkal illusztrálni. Hiszen a dolog természeténél fogva informális, noha lassan-lassan tudomásul vett és mindenki által „bekalkulált” tevékenységi formákról, illetve életszférákról van szó. Témánk szempontjából mindenekelőtt a második gazdaságban való részvétel időbeli vetületei érdekesek, amelyekről viszonylag hű képet adnak az országos időmérleg-felvételek.

A Központi Statisztikai Hivatal 1977, illetve 1986 folyamán lebonyolított felvételeiből a hétköznapok, valamint a hétvége évszakonként változó eltöltésének részletes keresztmetszeti képe rajzolódik elénk. Összehasonlítható adatok egyelőre csak a két tavaszi felvételi periódusról állnak rendelkezésre. Érdemes idéznünk az 1987-ben megjelent összefoglaló kötet bevezető tanulmányából: „Az adatok azt mutatják, hogy mind a mezőgazdasági kistermelésre, mind a házilagos építkezésre, lakáskarbantartásra fordított idő igen komoly mértékben megnövekedett. Közismert, hogy e munkák alapvetően a kiadások megtakarítását szolgálják, bár a mezőgazdasági kistermelésben — az árutermelés viszonylag magas szintje — lehetővé teszi a családi jövedelmek ily módon való kiegészítését is... A szélesebb értelmezésű munkaidőalap⁶ így végeredményben nem csökkent. Ha ehhez hozzávesszük az aktív keresők számának (a két időszak között mintegy 200 ezer fős — Sz. J.) jelentős csökkenését, akkor megállapítható, hogy az érintett rétegek munkaterhei komoly mértékben növekedtek az utóbbi évtizedben. Továbbá az is megállapítható, hogy a szélesebb értelmezésű munkaidőalapon belül egyre növekszik a második gazdaságbeli tevékenységek részaránya, miután 1977-ben 28,9 százalékot, 1986-ban 35,5 százalékot tett ki.”⁷

A 3. tábla a felnőtt lakosság gazdasági aktivitása szerint mutatja be a társadalmi munkaidőalap változásait. Az adatokból kitűnik — s ez a

3. tábla

A mezőgazdasági kistermeléssel és a házilagos építkezéssel kibővített társadalmi munkaidőalap

(Éves szinten számított, millió óra)

	1977	1986	A növekedés mértéke 1977 és 1986 között (%)
Szűkített társadalmi munkaidőalap	9984,5	9296,3	—7
Mezőgazdasági kistermelés			
— aktív keresők	1737,5	1896,6	+9
— inaktív keresők	632,0	1737,0	+80
— eltartottak	384,8	375,7	—2
Házilag építkezés			
— aktív keresők	266,9	374,7	+40
— inaktív keresők	33,7	79,6	+136
— eltartottak	21,0	17,2	—18
Összesen	13060,4	13177,1	+1

Forrás: Időmérleg... KSH, Budapest, 1987.

korai nyugdíjba vonulás „értelmének” megvilágítása szempontjából kulcsfontosságú —, hogy a tízéves periódus során különösen az inaktív rétegek második gazdasági munkateljesítménye növekedett meg. A mezőgazdasági kistermelésre fordított munkaidőalapjuk 1986-os többlete 1977-hez képest nem kisebb, mint 80 százalékos, a lakásépítés és karbantartás terén pedig 136 (!) százalékos.

Ez a helyzet úgy állt elő, hogy — mint az a 4. táblából látszik — egy-egy hétköznapon a nyugdíjas férfiaknak ma már több, mint 60 százaléka dolgozik a háztáji mezőgazdaságban vagy a családi kiskertben, s az arra fordított átlagidejük 1977 óta csaknem egy órával (4,0-ról 4,8 órára) növekedett. Ennél is jelentősebb az a változás, ami a háziépítés, épületkarbantartás időmérleg-adatai mutatnak: a nyugdíjas férfiak napi átlagos részvételi aránya 1977 és 1986 között megduplázódott, és hétköznapjainak több mint 4 óráját fordítják e könnyűnek nem mondható fizikai munkára. A nyugdíjas nők esetében a változások kevésbé ugrásszerűek. Figyelemreméltó azonban, hogy az építési munkák (különösen a karbantartás segéd munkái) jelentősen „demokratizálódtak”: a 80-as évek közepén a nyugdíjas asszonyok 1,6 százalékának közel napi három óráját kötik le.

4. tábla

A nyugdíjasok részvételi arányai különböző munkafajtákban, illetve a tevékenységet ténylegesen végzőkre számított átlagidő (percben) 1977 és 1986 átlagos tavaszi hétköznapján, nemenként.

A tevékenység fajtája	Részvételi arány (%)		A tevékenységet ténylegesen végzőkre számított átlagidő (perc)	
	1977	1986	1977	1986
NYUGDÍJAS FÉRFIAK				
Nem mezőgazdasági kereső tevékenység	19,1	20,0	429	432
Háztáji, kisegítő gazdaságban végzett munka	50,0	61,7	240	289
Épület, helyiség karbantartása	2,8	5,4	228	249
Ház, nyaraló építése, bővítése	0,5	1,3	198	250
NYUGDÍJAS NŐK				
Nem mezőgazdasági kereső tevékenység	10,0	11,1	395	350
Háztáji, kisegítő gazdaságban végzett munka	36,2	46,5	154	191
Épület, helyiség karbantartása	1,1	1,6	103	166
Ház, nyaraló építése, bővítése	0,3	0,1	60	70

Forrás: Időmérleg ... KSH, Budapest, 1987.

A (korai) kivonulás a munkahelyekről tehát valóban nem a munka feladását, hanem más területekre való áthelyezését, sőt, intenzifikálását jelenti. Az élet alakításában a családtagok közötti munkamegosztás életciklusuk, illetve munkavégzésük színtere szerint a családi közös életstratégia hosszabb távú berendezésének, a kooperativitásnak, együtt-

tal pedig a második gazdaság stabilizálódásának fontos jele. De érzékelteti azt az erőfeszítést is, amit az emberek, a családok a válság „kivédéséért” tesznek. Heroikus küzdelem nyomait látjuk ezekben az adatokban. E küzdelemnek azonban ára van. Mégpedig elsődlegesen az érintett korcsoportok — főleg a férfiak — rohamosan romló egészségi állapotában. A „kímélő életmód” propagálása, az egészségmegőrzés programja álszent porhintés ott, ahol választani a gyors elszegényedés vagy a túlfeszített munkával való lábbonmaradás között lehet csak. A hagyományos értékrend is, a mindennapi józan ész is azt diktálja, hogy ameddig a kéz és a láb bírja — dolgozni kell.

A középkorú férfiak romló egészségi állapotáról

Az utóbbi években általánosan ismertté vált a sokáig agyonhallgatott tény: a népesség egészségi állapota aggasztóan romlik. Tudjuk: különösen a halálozás trendjei riasztóak; a mutatók a hatvanas évek közepe óta megállás nélkül emelkednek. A korai halál veszélye mindenekelőtt a középkorú férfiakat sújtja. 1985-ben közülük a 40—44 évesek mortalitása az 1960-asnak 219, a 45—49 éveseké 202 százaléka volt (a férfi-halandóság átlagos indexének 142 százalékos szintje mellett).

Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy a halandóság e gyors rosszabbodása a társadalmi és területi különbségek tetemes megnövekedése mellett zajlott le. Néhány tény ennek illusztrálására.

A népszámlálási adatok figyelembevételével kimutatható, hogy az 1970 és 1980 közötti évtizedben valójában csak a fizikai dolgozók halandósága romlott: e tíz év során a szellemi foglalkozásúaké szerényen bár, de javult (4 százalékkal); az átlagmutató 18 százalékos többletét a fizikaiak halandóságának 23 százalékos emelkedése okozta.⁸

Az élet kockázatának regionális és települési ollói szintén nagyobbra nyíltak az elmúlt évtizedek során. 1982-ben a Budapesten született férfiak születéskor várható átlagos élettartama két és fél évvel haladta meg az aprófalvakban születettekéét. Józán Péter egy nemrégiben írt tanulmányából pedig kiderül, hogy: „A mortalitás egy városban belül is rendkívüli különbségeket mutathat. Például Budapesten a II. kerületben a férfiak halálozási viszonyai olyanok, mint a Német Szövetségi Köztársaságban élő férfiakéi. A VII. kerületben azonban a halandóság már úgy alakul, mintha az itt lakó férfiakat nem néhány, hanem néhány ezer kilométer választaná el a II. kerületeiktől; mintha nem az Erzsébetvárosban, hanem Szíriában élnének.”⁹

Az 5. tábla néhány foglalkozási csoportra nézve mutatja be a legveszélyeztetettebb 35—59 éves korosztály 1980. évi halálozási indexeit. A 122 egyéni foglalkozási alapulvételével számított mortalitási index közül a legalacsonyabb a fővárosi egyetemi tanároké (2,27 ezrelék), a legmagasabb pedig az itt lakó alkalmi munkásoké (58,00 ezrelék) volt. Az élet-kockázat esélykülönbségei a középkorú férfiak e két csoportja között 25,6-szeresek! De a lakóhely és a foglalkozás szerinti egyenlőtlenségek a durvább aggregátumok szintjén is megrendítőek: a 35—59 éves falusi fizikai munkások halálozási arányszáma 77 százalékkal haladja meg a városi szellemiekét.

Nincs ehelyütt módom arra, hogy behatóan elemezzem azokat az összetett okokat, amelyek a halál veszélyének riasztó növekedése és társadalmi egyenlőtlenségeinek éleződése mögött állnak. Egyetlen vo-

A 35—59 éves férfiak halálozási arányszámai a meghalt egyéni foglalkozása szerint, néhány foglalkozási csoportban, településtípusonként (100 000 megfelelő lakóhelyű és foglalkozású férfira számítva.)

A foglalkozás típusa	A LAKÓHELY		
	Budapest	Vidéki város	Község
Bányászati foglalkozások	863,93	1045,47	1244,40
Kohászati foglalkozások	1192,74	1156,67	1262,27
Ipari fizikai foglalkozások átlaga	1011,39	911,86	1068,81
Építőipari fizikai foglalkozások átlaga	816,76	937,70	1233,63
Járművezetők	778,30	683,40	640,40
Segéd munkások	1488,68	1566,11	1826,66
Alkalmi munkások	5799,64	3980,09	3873,07
Műszaki vezetők	536,88	625,00	586,20
Vállalati szövetkezeti, intézményi technikus	640,88	500,22	629,65
Állami-, párt- és tömegszervezeti magas beosztású vezetők	377,92	718,68	1937,98
Orvosok, fogorvosok	530,58	442,27	571,75
Felsőfokú tanintézeteki tanárok	227,19	501,50	653,59
Közép- és alsófokú iskolák tanárai	888,73	416,66	774,19
Kiadói, újságírói foglalkozások	755,66	1006,03	—
Fizikai foglalkozások <i>együtt:</i>	1088,13	1054,98	1255,99
Szellemi foglalkozások <i>együtt:</i>	760,90	711,50	804,71

Forrás: Halandósági vizsgálatok/4.; A halandóság társadalmi-, gazdasági-, foglalkozási különbségei, 1980. I., KSH, Budapest, 1987.

naikozást azonban — témánk szempontjából vett különös jelentősége miatt — ki kell emelnem. Ez pedig a *baleseteknek* a halál okai között évről évre *növekvő* súlya.

1985-ben csaknem minden ötödik 40 és 49 éves kora között meghalt férfi halálát balesetek okozták. Ezt az ijesztően nagy arányt — még ha a kimerítő magyarázat sok egyéb tényező figyelembevételét követelné is — semmiképp sem függetleníthetjük attól, amit korábban a munkavégzés körülményeinek általános színvonalromlásáról, megterheléseinek, veszélyforrásainak és ártalmainak szaporodásáról láttunk. De persze az agyonfáradás, a hajszoltság, a feszültségoldásra használt alkohol reflexgyengítő hatásai mind megemlíthetők. Végül is — bármilyen árnyalt legyen a tényezők felsorakoztatása — a jelzés világos és egyértelmű: az élet- és munkafeltételek ma tömegesen és elemi módon kockáztatják az emberi épséget. A halálos kimenetelű munkahelyi, otthoni balesetek¹⁰ 100 000 férfira jutó aránya 25 év alatt 116 százalékkal emelkedett. Ugyanezen idő alatt a középkorúaké 220(!) százalékkal. S csak kevéssel maradnak el emögött a 60 éven felüliek baleseti halálozásának mutatói: az index értéke 1985-ben 188 százalékkal volt magasabb az 1960-asnál.

Ezeknek az adatoknak a láttán pedig az igazi kérdés az: vajon nem

elemi önvédelem-e, ha az emberek egyszerűen *életösztönükre* hallgatva, megteszik, amit védekezésésképpen tehetnek, és megpróbálják mérsékelni a terheket, amelyek *valóban* nem elviselhetőek, sőt, százezres méretekben *nem túlélhetőek*? A „korai kivonulás” jellege — a maga összes ellentmondásával együtt — alapvetően erről, a túlélés igényéről szól.

A leszázalékolásról¹¹

A magyarországi nyugdíjrendszer — összhangban a foglalkoztatáspolitikáról korábban leírtakkal — a nyugalomba vonulást nemigen honorálja. Mind a nyugdíj-jogosultság feltételei, mind a nyugdíj rendkívül alacsony színvonala elvben a végső határokig való munkavállalásra „ösztönöznek”. Csakhogy a valóságban az „elenérdelkeltség” mozanatai a központi intenciókat keresztezik. Az érdekek és szándékok ütközésének terrénuma a rokkantnyugdíjak vádaktól, orvosok és betegek gyanúsítgatásától, engedményektől és szigorításoktól terhes rendszere.

Magyarországon 1985-ben 404 900 rokkantnyugdíjas volt. Ez a szám az 1970-esnek 231 százaléka. A rokkantnyugdíjasok a nyugdíjas népesség több, mint egyötödét jelentik. A 6. tábla adatai jól mutatják, hogy a leszázalékolás nem sporadikus jelenség. 1970 és 1984 között a 30 éven felüli férfiak valamennyi korcsoportjában nőtt a rokkantnyugdíjasok részaránya. Az igazi ugrás a nyugdíjkorhatár előtti 5 évben következik be. A nyolcvanas évek közepén minden harmadik 55—59 éves férfi nyugdíjas már, s ez az arány duplája az 1970-esnek.¹²

6. tábla

A nyugdíjkorhatár alatt nyugdíjazottak aránya korcsoportonként és nemenként a mindenkori kereső (aktív + inaktív) népességben belül (%)

Életkor	Férfiak			Nők		
	1970	1980	1984	1970	1980	1984
14—19	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0
20—24	0,1	0,3	0,4	0,1	0,2	0,3
25—29	0,3	0,5	0,5	0,3	0,5	0,5
30—34	0,7	0,9	1,0	0,8	1,0	0,9
35—39	1,3	1,6	2,0	0,5	2,2	2,0
40—44	2,2	3,3	3,5	2,0	3,6	3,4
45—49	3,9	6,6	6,6	4,2	7,1	6,9
50—54	7,5	13,2	13,6	9,6	15,1	15,5
55—59	14,7	27,3	29,5	—	—	—

Forrás: Az 1970. és 1980. évi Népszámlálás, valamint az 1984. évi Mikrocenzus adatai alapján végzett saját számítások.

Hangsúlyozni kell, hogy mindez nem valamiféle tömeges munkaszabotázs vagy visszaélés eredménye. Egyrészt, mert — mint láttuk — az emberek a nyugdíj mellett is sokat, sőt, egyre többet dolgoznak. Másrészt — és ez a jelenség legfőbb ellentmondása — az egészségügyi statisztikák meggyőzően mutatják, hogy a rokkantosság „népmozgalma”

mögött valóban az egészségi állapot tömeges rosszabbodása áll. Csakhogy a megromlott egészségi állapot — a köznapi értékrend és a kemény anyagi kényszerek mellett — nem általában tesz munkaképtelenné, hanem a munkaképtelenség az adott feltételek és körülmények között végzendő munkákra vonatkozik. Minthogy a beteg embert — választék híján — ritkán lehet könnyebb, kímélőbb munkakörben elhelyezni, az aktív dolgozók számára nem áll nyitva a részmunkaidős foglalkoztatás lehetősége, aki munkavállaló, azt nem lehet kivonni a negyedévi hajrák, a túlórák alól, nemigen változtatható a munkarend, stb., a beteg ember egészségi állapotáért felelős orvos nemigen tehet mást, mint hogy páciensét tartósan keresőképtelenné nyilvánítja, és előbb-utóbb leszázalékolását kezdeményezi. Plasztikusan fejezik ki ezt a konfliktusos helyzetet a leszázalékolás diagnózisai. 1985-ben az új rokkantnyugdíjasok 63 százalékát szív-érrendszeri, illetve mozgásszervi betegségek, valamint pszichiátriai problémák (mindenekelőtt neurotikus panaszok) miatt nyilvánították nyugdíjassá.

Ugyanakkor a növekvő társadalombiztosítási kiadások és a krónikus munkaerőhiány közepette a rokkantosság rendszere körül éles társadalmi harcok folynak. Az ütközések intenzitását jól jelzi, hogy 1985-ben a 71 300 új igénylésnek mindössze a felét (36 200 személy kérvényét) hagyták jóvá a döntéshozó orvosszakértői és társadalombiztosítási szervek. 28 500 esetben (az összes benyújtott igénylés 40 százalékában) a munkaképesség-csökkenés mértékét 67 százalékosnál kisebbnek találták, márpedig — tudjuk — nyugdíj csak 67 százalék felett jár. További adalék, hogy csupán 6600 esetben találtak a munkaképesség elvesztése véglegesnek. 64 700 beteget a hatóságok egy-két éven belüli felülvizsgálatra rendeltek, hogy bizonyos idő múltán lehetőség szerint újra „munkába állítsák” őket. Mindemellett a leszázalékolás mértékét időről időre szigorú adminisztratív korlátozások igyekeznek visszaszorítani. A számadatok azonban azt jelzik, hogy a kontroll e formái a folyamatot nem állítják meg, legfeljebb a bizalmatlanság és a gyanúsítgatás légkörét mérgesítik tovább.

Pedig a leszázalékolás nem az orvos és a beteg belügye.

Egyrészt komoly gazdasági érdekek fűződnek hozzá. Mindenekelőtt vállalatiak. Hiszen az alacsony bérek és a bérszabályozás kötöttségei mellett a munkahelyeknek — hogy „belül” a gazdálkodás szükségleteihez igazodó forrásokat teremthessenek — elemi érdekük fűződik az éves bérmaradványokhoz. Márpedig azok elsőrendű forrása táppénzen lévő, illetve a leszázalékolás 6—9 hónapig tartó eljárásait éppen végigjáró dolgozóik bére.

De a központi érdekek sem mellőzhetőek. A mind több feszültséget generáló létbizonytalanság és munkanélküliség mellett egyes dolgozói rétegek magas táppénzbevételi és leszázalékolási aránya teremt lehetőséget mások — legalább átmeneti és szerződéses — foglalkoztatására. Ez a „csere” — ha az egyének számára nem is megoldás, de — formálisan csökkenteni a munkanélküliséget, s így az „igazi” munkahelyteremtésre irányuló társadalmi nyomást. Arról azután nem is szólva, hogy a nyugdíj még mindig összehasonlíthatatlanul „olcsóbb”, mint az emberhez méltó munka feltételeinek sokmilliárdos beruházásokat igénylő programja volna.

Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert manapság ijesztően sokszor hangzanak el a társadalom különböző csoportjait — így a „fellazult munkaerőkölcsű” rokkantakat — illető vádak. E vádak a rendszer mű-

ködéséből fakadó problémákat individualizálják. S bár írásomban azt igyekeztem hangsúlyozni, hogy a munkahelyekről való „korai kivonulás” mindenekelőtt az emberek csendes szabadságharcának terméke és eredménye, ez nem változtat azon, hogy e szabadságharc folytatása az államnak és a gazdaság adott működésének is érdeke. Aki tehát ebben ma a feltételek alapvető változtatása nélkül „rendet” kíván csinálni, az — akár tudja ezt, akár nem — elnyomást, kiszolgáltatottságot, politikai feszültséget és — nem utolsósorban — gazdasági zavarokat teremt.

Jegyzetek

1. Az eddigiekben hivatkozott adatok forrása: az 1970. évi Népszámlálás, illetve az 1984. évi Mikrocenzus adatai alapján végzett saját számításaim.

2. A nemzetközi trendekkel vág egybe az is, hogy hasonló aránycsökkenés a nyugdíjkorhatárt közelítő nők foglalkoztatottsága terén nem figyelhető meg. Bár — mint az előbb láttuk — a korai nyugdíjazás a nők körében is terjed, de az egyelőre párhuzamosan halad a megfelelő korosztályok foglalkoztatottságának bővülésével.

3. Persze igaz az, hogy egy — kisebb — részük (mintegy 24–27 százalékuk) a nyugdíj mellett az első gazdaság munkahelyein (is) vállal újra munkát. E másodlagos (többnyire részmunkaidős) munkavállalás feltételei és körülményei azonban lényegesen különböznek korábbi, teljes munkaidős foglalkoztatásuktól, s ennyiben sok hasonlóságot mutatnak a nyugdíjasok — az előzőnél jóval kiterjedtebben gyakorolt — második gazdaságbeli munkavégzésével. E munkavállalás az esetek többségében részmunkaidős, s mind a munkaidő kööttségeit, mind a betöltendő munkakörre vonatkozó előírásokat, mind a munka körülményeit illetően a feltételek általában rugalmasabbak korábbi „teljes” foglalkoztatásukénál. Ebben persze fontos szerepet játszik, hogy a nyugdíjasok foglalkoztatásához a vállalatoknak, intézményeknek másfajta érdekeik fűződnek, mint a teljes munkaidős foglalkoztatáshoz. Nyugdíjas munkavállalók körének kiterjesztésével vagy csökkentésével befolyásolni tudják belső munkaerőhelyzetüket, továbbá, a kifizetett alacsony bérék révén — a bérszabályozás kööttségei közepette — némi mozgásteret nyernek az „igazán fontos” munkaszakozokon lévő dolgozók jobb megfizetésére. Mindez „rugalmasítja” belső gazdálkodásukat. Ráadásul úgy, hogy közben — és ezt jól tudják — az érintett nyugdíjasok legalább minimális megélhetésének biztosítása nem az adott vállalat, hanem a társadalombiztosítás felelőssége.

4. Ez persze nem zárja ki (sőt, feltételezi), hogy a felnőtt lakosság teljes körű munkavállalásának előmozdítása egy, a maga nemében koherens gazdaságpolitika, gazdaságfejlesztési stratégia, szociálpolitika és ideológia szempontjait követte. A politikai cél primátusa éppen e szervesen egybeépült ideológia, gazdaságpolitika és szociálpolitika révén volt érvényesíthető.

5. A felvétel „hátrányos munkahelyi körülmény”-ként a következőket vette számításba: egészségre ártalmas munkahely; túlóra; elbocsátástól való félelem; több műszakos munkarend; egyéb hátrány.

6. A szélesebb értelmezésű munkaidőalap az időmérés-adatokból becsült, éves szintre számított társadalmi munkaidőalap, amely felöleli az aktív keresők főfoglalkozásként végzett munkájából, illetve a lakosság nem-mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munkájából kalkulált „szűkített társadalmi munkaidőalap”-on kívüli a mezőgazdasági kistermelés és a házilag építkezés időráfordításait is.

7. Időmérleg. (A magyar társadalom életmódjának változásai az 1977 tavaszi és az 1986 tavaszi időmérleg felvételek alapján.) (A bevezető tanulmányt írta Harcsa István és Falussy Béla); KSH, Budapest, 1987.

8. A számításokat bővebben bemutattam „Az egészségügy betegségei” című könyvemben. KJK, Budapest, 1986.

9. Józán Péter: Halandóságunk a nyolcvanas években; in: „Arat a magyar” a Szociálpolitikai Ertesítő és a Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma; Budapest, 1988.

10. A végzetes kimenetelű balesetek között a 80-as évek eleje óta a közlekedési balesetek aránya csökken.

11. A korai kivonulásnak a társadalombiztosítás jelenlegi szabályozása mellett két csatornája van: a kordkedvezményes nyugdíjazás és a leszázalékolás. A kordkedvezmény a „különösen” nehéz feltételek között dolgozók bizonyos csoportjait illeti meg. Ma mintegy 100 olyan munkakör van, amelyben a korai kivonulás e módjára lehetőség nyílik. A kör bővítését időről időre egyes szakszervezetek harcuk zászlajára tűzik. Az általános munkaerőhiány — a munkanélküliség megjelenése által nem mérsékelte — nyomása mellett azonban e gyenge szándékok a foglalkoztatáspolitikai kemény falaiba ütköznek. Az 1984-es Mikrocenzus adataiból kiszámítható, hogy a 60. életévük betöltése előtt nyugdíjazott férfiak nem egészen egyharmada „kordkedvezményes” nyugdíjas. A kivonulás e formája igen rugalmatlan, s nem igazodik sem az egészségi állapot, sem a munkaerőhelyzet változásai dikáltá szükségletekhez. Ezért mind a munkáltatók, mind a munkavállalók érdekei (illetve azok időnkénti ütközése) elsősorban a másik forma, a leszázalékolás körül összpontosulnak.

12. A nők körében a tendenciák hasonlóak, bár a rokkantnyugdíjasok arányai jóval alacsonyabbak.